

ІСТОРІЯ

УДК 908 (477) (092)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/37-2-1>**Тотраз МІСОСТОВ,***orcid.org/0000-0003-0595-7744*

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри всесвітньої історії

Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

(Харків, Україна) *msttu@ukr.net*

НАУКОВО-ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА П. Я. ЛИТВИНОВОЇ-БАРТОШ

Стаття присвячена аналізу науково-епістолярної спадщини видатної дослідниці етнографії Сіверщини П. Литвинової-Бартош. Автором обґрунтовано важливість значення краєзнавчих досліджень у контексті розвитку національного відродження та самовизнання українського народу. На матеріалах праць П. Литвинової-Бартош висвітлені та проаналізовані основні напрями її дослідницької роботи. Зокрема це етнографічний напрям, який був головним у науковій роботі дослідниці. Він складається із численних фольклористичних розвідок та ґрунтовних краєзнавчих праць, етнологічних досліджень, аналізу народного мистецтва Чернігівщини та Глухівщини, збирання та вивчення предметів місцевої старовини, популяризації народної культури Сіверщини тощо. Наукове життя та творчість П. Литвинової-Бартош були багатограними і включали різні напрями її дослідницьких інтересів. Це й освітянський напрям із педагогічними напрацюваннями, перекладацька діяльність у вигляді успішних перекладів зарубіжної художньої літератури, соціально-економічні дослідження та вивчення проблем сільського господарства, і, нарешті, художньо-літературна творчість, де П. Литвиною-Бартош було проявлено неабиякий письменницький талант. Автором виділено окремим напрямом діяльності її співпрацю з багатьма провідними науковими установами, серед яких Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, Російське географічне товариство, Петербурзьке вільне економічне товариство, Паризьке антропологічне товариство, членом якого вона була. Праналізована епістолярна спадщина П. Литвинової-Бартош висвітлює її громадську й наукову активність, неабиякий інтерес до проблем сільського господарства та, загалом, до проблем тогочасного соціально-економічного розвитку регіону, а також щире почуття любові до історії та культури рідного краю. Як приклад наведено її листування з відомими особистостями того часу – М. Біляшівським, Ф. Вовком, Л. Драгомановою, родиною М. Лисенка, О. Малинкою, О. Русовим та іншими. Автором акцентовано увагу на вагомому значенні висвітлення й аналізу листів П. Литвинової-Бартош, які зберігаються в державних архівних установах і досі практично не введені в науковий обіг, є маловідомими для широкої наукової та громадської спільноти.

Ключові слова: П. Литвинова-Бартош, краєзнавчі дослідження, народне мистецтво, фольклористика, етнографічні розвідки, історичне краєзнавство, місцева давнина.

Totraz MISOSTOV,*orcid.org/0000-0003-0595-7744*

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of World History

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

(Kharkiv, Ukraine) *msttu@ukr.net*

SCIENTIFIC AND EPISTOLARY HERITAGE P. YA. LYTVYNOVA-BARTOSH

The article is devoted to the analysis of the scientific and epistolary heritage of the outstanding researcher of ethnography of the Sivershchyna P. Litvinova-Bartosh. The author substantiates the importance of the study of local lore in the context of the development of national revival and self-recognition of the Ukrainian people. The main directions of her research work are covered and analyzed on the materials of P. Lytvynova-Bartosh's works. In particular, this is the ethnographic direction, which was the main scientific work of the researcher. It consists of numerous folklore explorations and thorough local lore works, ethnological research, analysis of folk art of Chernihiv and Hlukhiv regions, collection and study of local antiquities, popularization of folk culture of Sivershchyna and more. Scientific life and work of P. Litvinova-Bartosh were multifaceted and included different areas of her research interests. These are educational directions with pedagogical developments, translation activity in the form of successful translations of foreign fiction, socio-economic research and study of agricultural problems, and, finally, fiction, where P. Litvinova-Bartosh showed remarkable literary talent. The author singles out a separate area of its cooperation with many leading scientific institutions, including the Scientific Society T. Shevchenko in Lviv, the Russian Geographical Society, the St. Petersburg Free Economic Society,

the Paris Anthropological Society, of which she was a member. The analyzed epistolary heritage of P. Lytvynova-Bartosh highlights her public and scientific activity, great interest in the problems of agriculture and, in general, the problems of the then socio-economic development of the region, as well as a sincere love for the history and culture of the native land. As an example, her correspondence with famous people of that time – M. Bilyashivsky, F. Vovk, L. Drahomanova, M. Lysenko's family, O. Malyuka, O. Rusov and others is given. The author emphasizes the importance of coverage and analysis of P. Lytvynova-Bartosh's letters, which are stored in state archival institutions and are still practically not put into scientific circulation and are little known to the general scientific and public community.

Key words: P. Lytvynova-Bartosh, local lore research, folk art, folklore, ethnographic explorations, historical local lore, local antiquity.

Постановка проблеми. Душа та серце українського народу – це його культура та мистецтво, його мова, пісні, звичаї та обряди, легенди й оповідання. Народна творчість у всіх її напрямках завжди є невичерпним джерелом для пізнання та вивчення. Це справжній величезний та безцінний скарб як для дослідників, так і для всіх, хто бажає наблизитись до історії свого краю, своєї малої та великої Батьківщини. Цей скарб, на превеликий жаль, не є ні вічним, ні незмінним. Його величність Час неблаганно поглинає все, що не зберігається суспільством, поглинає те, чому не приділяється досить уваги, те, що стає забутим і «застарілим». А без цього будь-яке національне відродження приречене до краху, національне самовизначення української спільноти просто стане нездійсненим і неможливим. Тому в даному ракурсі робота дослідників-краєзнавців є першочерговою складовою частиною в русі національного та духовного відродження будь-якої нації чи народу. Результати краєзнавчих досліджень, етнографічних розвідок та спостережень, народознавчих експедицій, узагалі, будь-який науковий доробок із вивчення історії рідного краю – усе це потребує детального вивчення і збереження як для загальнодуховних потреб сучасного українського суспільства, так і для національно-патріотичного виховання української молоді. Висвітлення краєзнавчої діяльності окремих дослідників, аналіз їхнього наукового доробку – нагальна потреба як сьогодні, так і майбутніх поколінь української спільноти. Особливе значення має популяризація діяльності маловідомих або несправедливо забутих краєзнавців. У даному контексті вивчення наукових праць та епістолярної спадщини видатної, але не досить відомої сучасникам дослідниці української старовини Пелагеї Яківни Литвинової-Бартош є актуальним і становить великий дослідницький інтерес.

Аналіз досліджень свідчить про те, що приділено мало уваги висвітленню життя та краєзнавчої діяльності П. Литвинової-Бартош. Перші праці, присвячені вивченню життя та діяльності дослідниці, були надруковані ще у 20-х рр. ХХ ст. у збірнику «Етнографічний вісник» (1928 р.). Це біогра-

фічні спогади О. Малинки та статті Є. Спаської, М. Василенка (Малинка, 1928: 204–206; Василенко, 1928: 200–203; Спаська, 1928: 168–199). Серед цих досліджень окремо треба виділити працю Є. Спаської «Пелагея Яковівна Литвинова (1833–1904): Нарис її життя та праці за її рукописами та родинними документами». Це біографічне дослідження дотепер є найбільш ґрунтовним у вивченні життєвого шляху та наукової діяльності видатної дослідниці. Протягом наступного практично півстоліття ім'я П. Литвинової-Бартош було несправедливо забутим і не привертало уваги дослідників. У 70–80-х рр. ХХ ст. опубліковано декілька праць, присвячених окремим дослідженням і епізодам життя Пелагеї Яківни. Насамперед це роботи В. Борисенка, В. Терлецького та П. Ткачука (Терлецький, 1978: 99–102; Ткачук, 1979: 21; Борисенко, 1989: 32–35). Дослідником В. Борисенком уперше було опубліковано рукопис П. Литвинової-Бартош «Малорусские святки» (Борисенко, 1989: 32–35). Серед сучасних праць, присвячених вивченню окремих епізодів дослідницької діяльності П. Литвинової-Бартош, треба виділити статті Н. Руденко та Є. Шудрі (Руденко, 2005: 10–14; Шудря, 1999: 106–116). Заслуговує на увагу також стаття Н. Яковчук, у якій авторкою було здійснено ґрунтовне біографічне дослідження та висвітлені цікаві матеріали щодо краєзнавчої діяльності П. Литвинової-Бартош (Яковчук, 2013). Деякі біографічні відомості є також в окремих довідниках і енциклопедіях (Борисенко, 2004: 58–62; Енциклопедія історії України, 2003: 177–178; Енциклопедія Сумщини, 1999: 150). Деяка інформація про життя видатної дослідниці міститься також у щорічних випусках газети Державного історико-культурного заповідника м. Глухова «Соборний майдан» (Зайцева, 2008: 7). Проте системного аналізу всього наукового доробку й епістолярної спадщини П. Литвинової-Бартош дотепер зроблено не було, що й зумовило дослідницький інтерес автора до даної проблеми.

Мета статті полягає в комплексному дослідженні та систематизації наукового доробку й епістолярної спадщини П. Литвинової-Бартош,

виокремленні основних напрямів краєзнавчої діяльності видатної дослідниці, визначенні сфер дослідницьких інтересів, акцентів її уваги в освітньому та громадському просторі.

Виклад основного матеріалу. Краєзнавча діяльність видатного українського етнографа, мистецтвознавця та фольклориста Пелагеї Яківни Литвинової-Бартош – це яскравий приклад безмежної відданості своїй справі, справжньої любові до мистецтва та культури свого народу, великого почуття поваги до історії рідного краю та всієї України. Практично все своє життя ця талановита жінка присвятила вивченню та збереженню самобутньої культурно-мистецької спадщини українського народу. Із 60-х рр. XIX ст. вона бере активну участь у громадському житті України, займається широким колом етнографічних досліджень, видає низку наукових робіт, присвячених народному побуту, легендам і оповіданням, народним обрядам та мистецтву українського Полісся, зокрема Чернігівщини та Сумщини. П. Литвинова-Бартош також залишила після себе значний обсяг неопублікованих праць і рукописів, цікавий за своїм краєзнавчим змістом особистий епістолярний спадок тощо (Якобчук, 2013).

Пелагея Яківна Литвинова-Бартош у дослідженні етнографічних матеріалів культури українського народу завжди прагнула максимально зберегти все старовинне та самобутнє, що її оточувало, розуміла, що воно може бути назавжди знищене безжальним часом. І в цьому ракурсі її наукова й епістолярна спадщина, безумовно, має велике значення для сучасних дослідників, насамперед як цінне джерело інформації про народну культуру земель Сіверщини, загалом Лівобережної України. Варто зазначити, що П. Литвинова-Бартош мала дуже широке коло наукових інтересів. Крім етнографічних та фольклористичних досліджень, вона працювала над економічними та педагогічними проблемами, неодноразово порушувала у своїх працях гендерні питання, колекціонувала старовинні зразки народного прикладного мистецтва, вишиванки, писанки тощо. Крім цього, Пелагея Яківна мала письменницький талант, успішно перекладала твори зарубіжної літератури.

Протягом життя у своїй науковій діяльності П. Литвинова-Бартош плідно співпрацювала з багатьма провідними науковими установами, серед яких Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, Російське географічне товариство, Петербурзьке вільне економічне товариство, Паризьке антропологічне товариство (вона була членом цього Товариства). Крім цього, вона підтриму-

вала тісні зв'язки з відомими науковцями, письменниками та громадськими діячами того часу – М. Біляшівським, Ф. Вовком, Л. Драгомановою, родиною М. Лисенка, О. Малинкою, О. Русовим, іншими відомими особистостями (Якобчук, 2013). Науково-епістолярна спадщина П. Литвинової-Бартош за своїм змістом та характером досить багатогранна і включає в себе збірники українського народного орнаменту та численні наукові статті, етнографічні розвідки та замітки, літературні твори, опубліковані у відомих періодичних виданнях того часу (кінець XIX – початок XX ст.) – у газетах «Санкт-Петербургские ведомости», «Труд», «Киевлянин» «Заря», «Хазяїн», «Голос земледельця», журналі «Киевская старина», збірнику «Матеріали україно-руської етнології» тощо. На жаль, ще більше їх залишилося незавершеними і неопублікованими. Численні матеріали краєзнавчих досліджень, колекції народних орнаментів, рукописи й епістолярна спадщина П. Литвинової-Бартош нині зберігаються у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського Національної академії наук (далі – НАН) України, Інституту археології НАН України, Національного музею історії України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Інститут археології НАН України. Ф. Ф. Вовка: 114; ІР НБУВ. Ф. III, XXXI).

Практично всі наукові дослідження П. Литвинової-Бартош ґрунтуються на багатому етнографічному матеріалі. Проте Пелагея Яківна приділяла увагу не тільки етнографічному напрямку. Свої перші «проби пера» вона взагалі присвятила педагогічній тематиці. І це не дивно, зважаючи на факт заснування нею в 1875 р. в Києві приватної початкової школи, де навчались також її діти, а вона викладала, мала на це офіційну ліцензію. У 1877 р. для учнів цієї школи П. Литвинова-Бартош упорядкувала два посібники: «Азбука для народних шкіл» та «Оповідання для дітей» (Руденко, 2005: 11; Спаська, 1928: 183). Зважаючи на вікові особливості та різний соціальний стан учнів, отже, і різні умови для навчання, П. Литвинова-Бартош усіяко намагалась уніфікувати процес навчання, систематизувати його за допомогою методичних прийомів відомого українського педагога та її земляка К. Ушинського. Вона вважала, що діти різних соціальних станів повинні навчатися за однаковими програмами та підручниками, між ними не має і не може бути будь-якої дискримінації. Свою «Азбуку» Пелагея Яківна намагалась зробити зрозумілою та легкою для сприйняття, а головне, цікавою для україн-

ських дітей. Тому писала її зрозумілою для дитячого розуму мовою, доступно пояснювала деякі російські слова. Її підручник містив алфавіт, прості складові речення, прописи цифри й ілюстрації, водночас тексти молитов були вилучені. Пелагея Яківна вважала, що просту лічбу та письмо доцільно вивчати разом із читанням. Її праця «Оповідання» також була написана простою та зрозумілою для дітей молодшого шкільного віку мовою. Захоплюючи оповідання про враження хлопчика, який відвідав село, розповіді про свійських тварин і птахів водночас містили численні відомості наукового характеру.

З 1870-х рр. П. Литвинова-Бартош почала писати автобіографічні літературні твори, поглиблено вивчати народний побут, звичаї та народне мистецтво Чернігівщини та Сумщини. Спочатку вона надсилає до печатних видань деякі документи з родинного архіву з метою їх опублікування (Спаська, 1928: 185). У 1875 р. дослідниця надіслала критичну замітку до газети «Санкт-Петербургские ведомости». У ній вона вказувала на помилки в опублікованій у 1873 р. в журналі «Русская старина» офіційній біографії її діда Ф. Туманського (Литвинова, 1875: 3). Цього ж року газета «Киевлянин» публікує автобіографічні оповідання П. Литвинової-Бартош: «Старосветские помещики, только не Гоголевские», «Тетушка Елена Ивановна», «Аксюша» (Спаська, 1928: 185). У 1878 р. дослідниця опублікувала перший випуск своєї праці «Южно-русский народный орнамент». До цього збірника увійшли 20 таблиць зі зразками орнаментів для вишивання, ткацтва та писанкарства, зібрані у Глухівському повіті Чернігівської губернії. У передмові до цього видання П. Литвиновою-Бартош було приділено увагу проблемі збереження оригінальних мистецьких надбань народу, які швидко осучаснюються або із часом узагалі зникають. Варто зазначити, що авторка вмістила в даній праці не тільки малюнки народних орнаментів і узорів, а також подала коротку характеристику техніки виконання кожного з них, інформацію про місця їх походження (Литвинова, 1902: 3; Спаська, 1928: 185). У 1879 р. дослідниця опублікувала цікаву етнографічну працю «Сборник народных русских узоров для женского рукоделия» з авторською передмовою й ілюстраціями. Навесні 1902 р. П. Литвинова-Бартош видала другий випуск «Южно-русского народного орнамента», який містив 20 таблиць зі зразками народних орнаментів для вишивання, ткацтва, килимарства і писанкарства, особисто зібраними нею в повітах Чернігівської губернії. Варто зазначити, що ця праця отримала високу оцінку сучасників

і визнана одним із найкращих її досліджень (ІР НБУВ. Ф. XXXI. Спр. 1337: 1–1 зв.).

П. Литвинова-Бартош під час вивчення народної культури та мистецтва Сіверщини також приділяла дослідницьку увагу соціально-економічній історії окремих районів та населених пунктів Чернігівської губернії. Треба відзначити її праці «Опыт статистическо-экономической монографии смешанного и общинно-подвального хуторного владения с. Землянка Глуховского уезда Черниговской губернии» та «Статистическо-экономическую монографию села Богданова» (остання не була дороблена). За цю працю П. Литвинова-Бартош отримала спеціальний диплом і була обрана членом-кореспондентом Вільного економічного товариства в Москві (Інститут археології НАН України. Ф. Ф. Вовка. Спр. В/2861–2899. 56: 53; Спаська, 1928: 189). Крім цього, Пелагея Яківна неодноразово публікувала праці художньо-публіцистичного напрямку. Протягом 1874–1881 рр. у газетах «Киевлянин» і «Труд» були надруковані її оповідання «Записки умершего», «Дешевый труд», «Скромная семья», «Аксюша», «Племянница», «Варварство и цивилизация», «Няня», «Труженица», «Галька», «Граф и его семья», «Тетушка Елена Ивановна». Практично кожне із цих оповідань автобіографічного характеру. Прототипами головних героїв були члени родини авторки, слуги з батьківського маєтку та звичайні односельці. У 1880-х рр. у журналі «Киевская старина» були опубліковані етнографічні розвідки П. Литвинової-Бартош: «Еще о старинных трактах и дорогах Южной России», «Два сообщения по части народных верований» (1884 р.), «Как землянцы потеряли свою «вольницу»» (1886 р.), «Как сажали в старину людей старых на лубок» (1885 р.), «Закрутки и заломы» (1899 р.) (Литвинова, 1883: 682–683; Литвинова, 1884: 695–697; Литвинова, 1885: 354–356; Литвинова, 1899: 139–141).

Вінцем етнографічної дослідницької роботи П. Литвинової-Бартош стало видання в 1900 р. у львівському журналі «Матеріали до україно-руської етнології» її ґрунтовної праці «Весільні обряди та звичаї в селі Землянці Глухівського повіту Чернігівської губернії». Це дослідження базується на власних записах і спостереженнях авторки, яка протягом багатьох років детально вивчала й аналізувала всі етапи народного весільного обряду в с. Землянка як приклад стародавніх народних традицій Глухівщині та Чернігівщині. Дана праця містить багато місцевого фольклорного матеріалу з авторськими малюнками обрядових страв, весільних прикрас тощо (Литвинова, 1898: 71–173).

Протягом 1890-х рр. П. Литвинова-Бартош досліджувала проблеми сільського господарства, упорядковувала численні документи зі свого родинного архіву, почала писати для журналу «Киевская старина» ґрунтовне історико-генеалогічне дослідження про представників роду Туманських, Бартошів та Барзаковських. Збереглося 39 листів із листування Пелагеї Яківни з Ф. Вовком, під науковим керівництвом якого вона займалася дослідницькою діяльністю (Інститут археології НАН України. Ф. Ф. Вовка. Спр. В/2861–2899. 56: 1–56; Спаська, 1928: 193–194). Завдяки листуванню з О. Малинкою в 1902 р. у «Сборнике по малорусскому фольклору» були опубліковані фольклорні матеріали, зібрані нею в селах Богданів і Землянка (Малинка, 1928: 205). Крім цього, Пелагея Яківна успішно перекладала із французької мови комедії Мольєра: «Жорж Данден, або Обдурений чоловік» та «Лікар по неволі», які в її перекладі дістали нові авторські назви: «Грицько Дендрик, чи Одарчин чоловік» і «Знахар по неволі». На жаль, твори не були закінчені та збереглися лише в кількох рукописах (Енциклопедія історії України, 2009: 177). У ці ж роки у Франції було видано її книгу казок «Легенди українські» (Ткачук, 1979: 21). З листування до М. Біляшівського видно, що Пелагея Яківна мріяла розробити великомасштабну детальну етнографічну карту своєї волості із зазначенням стародавніх географічних назв населених пунктів і природних об'єктів (урочища, балки тощо), вивчити та проаналізувати легенди щодо місцевої топоніміки. Протягом останніх років життя Пелагея Яківна працювала над одним зі своїх найґрунтовніших рукописів «Народный календарь Глуховского уезда Черниговской губернии» (ІР НБУВ. Ф. XXXI. Спр. 1336: 1 зв.-2; ІР НБУВ. Ф. XXXI. Спр. 1334: 2–2 зв.).

На жаль, нелегка життєва доля П. Литвинової-Бартош (рання смерть батьків, нещасливий шлюб, хвороби дітей, постійні матеріальні труднощі тощо) не дала можливості цій видатній жінці-дослідниці закінчити й опублікувати свої праці, більшість із яких залишились у рукописному варіанті. Проте своєю кропіткою і самовідданою працею, своїм неосяжним потягом до пізнання ця талановита людина сприяла збагаченню творчої скарбниці матеріальної та духовної культури українського народу.

Висновки. Багатогранна краєзнавча діяльність П. Литвинової-Бартош є яскравим прикладом самовідданої натхненної праці у справі вивчення української етнографії, народного мистецтва, фольклору тощо. Усі її наукові видання та рукописи містять багатий етнографічний матеріал, який Пелагея Яківна особисто збирала і досліджувала протягом усього життя. Результатом такої плідної праці було її особисте визнання в тогочасному науковому середовищі, висока оцінка її дослідницьких здобутків. Але це лише частина її непересічного таланту. Активна громадська позиція цієї жінки, успішна діяльність на освітянській ниві, літературна та перекладацька творчість, співпраця із провідними науковими закладами світу та видатними діячами науки і культури – це далеко не повний спектр, який характеризує багатогранність її наукових інтересів і дослідницької уваги до різних сфер життя та галузей науки. П. Литвинова-Бартош залишила після себе значний науковий та епістолярний спадок із цілим пластом маловідомого етнографічного матеріалу, який залишається і нині цінним скарбом для сучасних дослідників-краєзнавців, потребує ґрунтовного вивчення й аналізу. А несправедливо забуте ім'я цієї видатної дослідниці потребує негайного відновлення та наукової популяризації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біляшівський М. Про український орнамент. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. 1908. Кн. 3. С. 40–53.
2. Борисенко В. Пелагея Литвинова-Бартош. Доля народознавця. *Українки в історії*. Київ : Наукова думка, 2004. С. 58–62.
3. Борисенко В. Різдвяні колядки. *Наука і суспільство*. 1989. № 12. С. 32–35.
4. Василенко М. П. Я. Литвинова: післямова до статті І. Спаської. *Етнографічний вісник*. 1928. Кн. 7. С. 200–203.
5. Енциклопедія історії України / за ред. кол. : В. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 6 : Ла – Мі. 2009. 790 с.
6. Енциклопедія Сумщини / за ред. кол. : В. Терлецький та ін. Суми, 1999. Вип. 3. 1999. 150 с.
7. З криниці пам'яті черпаємо любов до краю : бібліографічна пам'ятка. Глухів : ГРБ. 2007. 3 с.
8. Зайцева Н. Етнограф, письменниця, громадський діяч (до 175-річчя від дня народження). *Соборний майдан*. 2008. № 5 (29). С. 7.
9. Інститут археології НАН України. Ф. Ф. Вовка. Спр. В/2861–2899. 56. Арк. 114.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. III. Спр. 38495–38497. 6 арк.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. III. Спр. 55664. 1 арк.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. XXXI. Спр. 1333. 2 арк.

13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. XXXI. Спр. 1334. 2 арк.
14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. XXXI. спр. 1335. 1 арк.
15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. XXXI. Спр. 1336. 2 арк.
16. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. XXXI. Спр. 1337. 2 арк.
17. Литвинова П. Рецензія на статті у журналі «Русская старина», присвячені біографії Ф. Туманського. *Санкт-Петербурзькі вестники*. 1875. № 218. С. 3.
18. Литвинова П. Еще о старинных трактах и дорогахъ въ Южной Россіи. *Кіевская старина*. 1883. № 3. С. 682–683.
19. Литвинова П. Два сообщения по части народных верований : Криница – богиня плодородия у северян. *Кіевская старина*. 1884. № 4. С. 695–697.
20. Литвинова П. Как сажали в старину людей старых на лубок. *Кіевская старина*. 1885. № 6. С. 354–356.
21. Литвинова П. Закрутки и заломы. *Кіевская старина*. 1899. № 6. С. 139–141.
22. Литвинова П. Весільні обряди та звичаї у селі Земляниці Глухівського повіту у Чернігівщині. *Матеріали до україно-руської етнології*. Львів. 1898. Т. 3. 1900. С. 71–173.
23. Литвинова П. Южно-русский народный орнамент. Черниговская губерния: уезды Конотопский, Кролевецкий, Новгород-Сиверский и Стародубский. Харьков, 1902. Вып. 2. 19 с.
24. Малинка О. Мої спогади про П. Я. Литвинову. *Етнографічний вісник*. 1928. Кн. 7. С. 204–206.
25. Руденко Н. Особливості календарної обрядовості українців Полісся. *Історія в середніх і вищих навчальних закладах України*. 2005. № 5/6. С. 10–14.
26. Сборники малорусской орнаментики. *Кіевская старина*. 1882. № 11. С. 365–367.
27. Спаська Є. Пелагея Яківна Литвинова (1833–1904). *Етнографічний вісник*. 1928. Кн. 7. С. 168–199.
28. Спаська Є. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського. *Україна : наука і культура*. Київ, 1990. Вип. 24. С. 272–286.
29. Терлецький В. Фольклорно-етнографічні записи в селі Воронеж на Сумщині. *Народна творчість та етнографія*. 1978. № 2. С. 99–102.
30. Ткачук П. Одержимість. *Радянська жінка*. 1979. № 6. С. 21.
31. Шудря Є. З життєпису дослідниці українських старожитностей XIX ст. (Листування П. Литвинової з Ф. Вовком). *Народна творчість та етнографія*. 1999. № № 5–6. С. 106–116.
32. Шудря Є. Подвижниця українського мистецтва. Київ : Арт, 2003. 96 с.
33. Якобчук Н. Листи П. Я. Литвинової-Бартош у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. *Драгоманівські історичні студії* : збірник наукових праць молодих істориків / відп. ред. і упоряд. О. Потільняк. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 1 (5). 2013. С. 493–499.
34. Хмільник – сайт мого міста. *Історія міста*. URL: <http://hm.ua/page/history>.
35. Туристичні об'єкти міста. *Місто-курорт Хмільник* : офіційний вебсайт. URL: <http://hmilnyk.osp.ua.info/?ch=108cfi=turizmo>.
36. Хмільницький район : історико-географічна довідка. 2012. 15 с. URL: http://irp.vn.ua/!_ata/data/65pdf.
37. Якобчук Н. П. Я. Литвинова (1833–1904): доля призабутого етнографа. Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст. : матеріали IX наукового семінару. Музей видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького. 14 грудня 2013 р.

REFERENCES

1. Bilyashivs'kyu M. Pro ukraïns'kyu ornament [About the Ukrainian ornament]. Notes of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv. 1908. Book. 3. pp. 40–53 [in Ukrainian]
2. Borysenko V. Pehageya Lytvynova-Bartosh. Dolya narodoznavtsya. [Pelageya Litvinova-Bartosh. The fate of the ethnographer]. Ukrainian women in history. K. : Scientific opinion. 2004. S. 58–62 [in Ukrainian].
3. Borysenko V. Rizdvyani kolyadky. [Christmas carols]. Science and society. 1989. № 12. pp. 32–35 [in Ukrainian].
4. Vasylenko M. P. Ya. Lytvynova: pislyamova do statii I. Spas'koyi. [Ya. Litvinova: afterword to the article by I. Spaska]. Ethnographic Bulletin. 1928. Book. 7. P. 200–203 [in Ukrainian].
5. Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny. [Encyclopedia of the History of Ukraine]. / for ed. count V. A. Smolii, G. V. Boryak, V. F. Verstyuk and others. K. : Scientific opinion. 2003. T. 6: La – Mi. 2009. 790 p. [in Ukrainian].
6. Entsyklopediya Sumshchyny. [Encyclopedia of Sumy region]. / for ed. count V. V. Terletsky and others. Sumy. 1999. Vip. 3. 1999. 150 p. [in Ukrainian].
7. Z krynytsi pam'yati cherpayemo lyubov do krayu: bibliohrafichna pam'yatka. [From the well of memory we draw love for the land: a bibliographic monument]. Hlukhiv : GRB. 2007. 3 p. [in Ukrainian].
8. Zaytseva N. Etnohraf, pys'mennytsya, hromads'kyu diyach (do 175-richchya vid dnya narodzhennya). [Ethnographer, writer, public figure (to the 175'th anniversary of his birth)]. Cathedral Square. 2008. № 5 (29). S. 7 [in Ukrainian].
9. Instytut arkeolohiyi NAN Ukrayiny. [Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine]. F. F. Vovka, file № B / 2861–2899, 56 sheets. 114 [in Ukrainian].
10. Instytut rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny im. V. I. Vernads'koho (dali – IR NBUV). [Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after VI Vernadsky (hereinafter IR NBUV)] f. III. file no. 38495–38497. 6 sheets [in Ukrainian].
11. IR NBUV. f. III. file № 55664. 1 sheet. [in Ukrainian].

12. IR NBUV. f. XXXI. file № 1333. 2 sheet. [in Ukrainian].
13. IR NBUV. f. XXXI. file № 1334. 2 sheet. [in Ukrainian].
14. IR NBUV. f. XXXI. file № 1335. 1 sheet. [in Ukrainian].
15. IR NBUV. f. XXXI. file № 1336. 2 sheet. [in Ukrainian].
16. IR NBUV. f. XXXI. file № 1337. 2 sheet. [in Ukrainian].
17. Lytvynova P. Retsenziya na statti u zhurnali “Russkaya staryna”, prysvyacheni biohrafii F. Tumans’koho. [Review of an article in the magazine “Russian Antiquity”, devoted to the biography of F. Tumansky]. St. Petersburg Gazette. 1875. № 218. S. 3 [in Russian].
18. Litvinova P. Ya. Yeshche o starinnykh traktakh’ i dorogakh’ v’ Yuzhnoy Rossii. [More about ancient tracts and roads in South Russia.] Kiev antiquity. 1883. № 3. S. 682–683 [in Russian].
19. Litvinova P. Ya. Dva soobshcheniya po chasti narodnikh verovaniy : Krinitsa – boginya plodorodiya u severyan. [Two reports on popular beliefs: Krinitsa – the goddess of fertility among the northerners]. Kiev antiquity. 1884. № 4. S. 695–697 [in Russian].
20. Litvinova P. Ya. Kak sazhali v starinu lyudey starykh na lubok. [How old people were put on a splint in the old days]. Kiev antiquity. 1885. № 6. S. 354–356 [in Russian].
21. Litvinova P. Ya. Zakrutki i zalomy. [Twists and creases]. Kiev antiquity. 1899. № 6. P. 139–141 [in Russian].
22. Lytvynova P. Ya. Vesil’ni obryady ta zvychai u seli Zemlyantsi Hlukhivs’koho povitu u Chernihivshchyni. Materialy do ukrayino-rus’koyi etnolohiyi. [Wedding rites and customs in the village of Zemlyantsi, Hlukhiv district, Chernihiv region. Materials on Ukrainian-Russian ethnology.] Lviv. 1898. T. 3 1900. S. 71–173 [in Ukrainian].
23. Litvinova P. Ya. Yuzhno-russkiy narodnyy ornament. Chernigovskaya guberniya: uyezdy Konotopskiy, Krolevetskiy, Novgorod-Siverskiy i Starodubskiy. [South Russian folk ornament. Chernigov province: Konotopsky, Krolevetsky, Novgorod-Siversky and Starodubsky counties.] Kharkov. 1902. № 2. 19 p. il. [in Russian].
24. Malynka O. Moyi spohady pro P. Ya. Lytvynovu. [My memories of P. Ya. Litvinova] Ethnographic Bulletin. 1928. Book. 7. pp. 204–206 [in Ukrainian].
25. Rudenko N. Osoblyvosti kalendarnoyi obryadovosti ukrayintsiv Polissya. [Peculiarities of calendar rituals of Ukrainians of Polissya]. History in secondary and higher educational institutions of Ukraine. 2005. № 5/6. Pp. 10–14 [in Ukrainian].
26. Sborniki malorussoy ornamentiki [Collections of Little Russian ornamentation.] Kiev antiquity. 1882. № 11. S. 365–367 [in Russian].
27. Spas’ka Ye. Yu. Pelaheya Yakivna Lytvynova (1833–1904). [Pelageya Yakivna Litvinova (1833–1904).] Ethnographic Bulletin. 1928. Book. 7. pp. 168–199 [in Ukrainian].
28. Spas’ka Ye. Spohady pro moho naysuvorishoho vchytelya Danyla Shcherbakivs’koho [Memories of my strictest teacher Danylo Shcherbakivsky]. Ukraine: science and culture. K., 1990. Vip. 24. pp. 272–286 [in Ukrainian].
29. Terlets’kyy V. V. Fol’klorno-etnografichni zapysy v seli Voronezh na Sumschchyni. [Folklore and ethnographic records in the village of Voronezh in Sumy region.] Folk art and ethnography. 1978. № 2. pp. 99–102. 115 [in Ukrainian].
30. Tkachuk P. Oderzhymist’ [Obsession.] Soviet woman. 1979. № 6. S. 21 [in Ukrainian].
31. Shudrya Ye. Z zhyttyepysu doslidnytsi ukrayins’kykh starozhytnostey KHIKH st. (Lystuvannya P. Lytvynovoyi z F. Vovkom). [From the biography of the researcher of Ukrainian antiquities of the XIX century. (Correspondence of P. Litvinova with F. Vovk).] Folk art and ethnography. 1999. № 5–6. Pp. 106–116 [in Ukrainian].
32. Shudrya Ye. S. Podvyzhytsi ukrayins’koho mystetstva. [Ascetics of Ukrainian art.] K. : Ant. 2003. 96 p. [in Ukrainian].
33. Yakobchuk N. O. Lysty P. Ya. Lytvynovoyi-Bartosh u fondakh Instytutu rukopysu Natsional’noyi biblioteky Ukrayiny im. V. I. Vernads’koho. [Letters of P. Ya. Litvinova-Bartosh in the funds of the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky.] Drahomaniv Historical Studies: Coll. Science. works of young historians / resp. ed. and order. O. V. Potilchak. K. : NPU. M. P. Dragomanova. 2013. issue. 1 (5). 2013. pp. 493–499 [in Ukrainian].
34. Khmil’nyk – sayt moho mista. [Khmilnyk is the site of my city] History of the city. URL: <http://hm.ua/page/history> [in Ukrainian].
35. Ofitsiynyy veb-sayt “Misto-kurort Khmil’nyk”: Turystychni ob’yekty mista [Khmilnyk City Resort Official Website: City Tourist Sites] URL: <http://hmlnyk.osp.ua.info/?ch=108cfi=turizmo> [in Ukrainian].
36. Khmil’nyts’kyy rayon / istoryko-geohrafichna dovidka. [Khmilnytskyi district / historical and geographical reference.] 2012. 15 p. URL: http://irp.vn.ua/!_ata/data/65pdf [in Ukrainian].
37. Yakobchuk N. P. Ya. Lytvynova (1833–1904): dolya pryzabutoho etnografa. [P. Ya. Litvinova (1833–1904): the fate of the forgotten ethnographer.] Proceedings of the IX scientific seminar “The role of prominent personalities – artists, scientists and cultural figures in the formation of national identity in the late nineteenth – early twentieth century”. Museum of outstanding figures of Ukrainian culture Lesya Ukrainka, Mykola Lysenko, Panas Saksagansky, Mykhailo Starytsky. December 14, 2013 [in Ukrainian].